MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAǴÍ BALALARDÍŃ SÓYLEW TILIN RAWAJLANDÍRÍWDA NAQÍL-MAQALLARDÍŃ ÁHMIYETI

X.Shamuratova – *stajyor-oqıtıwshı*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: maqollar, ta'lim-tarbiya, qobiliyat, nutq madaniyati, munosabat.
Ключевые слова: пословицы, воспитание, способность, культура речи, отношение.
Key words: proverbs, education, ability, speech culture, attitude.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoevtıń atap ótkenindey, tálim sapasın asırıw Jańa Ózbekstan rawajlanıwınıń birden-bir tuwrı jolı bolıp tabıladı: «Yusuf Xos Hojib babamız aytqanlarınday „Ziyreklik bar orında ullılıq boladı, bilim bar orında ilgerilew boladı". Sol sebepli bul tarawda baslaǵan reformalarımızdı dawam ettiriwimiz, tálim orınlarına barıp, oqıtıwshı hám tárbiyashılar menen kóbirek baylanısta bolıp, sapanı asırıw boyınsha olar qoyǵan máselelerdi birgelikte sheshiwimiz zárúr» [1].

Ǵárezsiz Ózbekstannıń keleshegi hár tárepten bárkámal, joqarı intellektuallı áwlad hám oǵan tálim-tárbiya beriw sapasına baylanıslı.

Sol sebepli watanın, xalqın súyetuǵın, jańa ideyalarǵa bay, ǵárezsiz pikir júritetuǵın dóretiwshi shaxstı jetistiriw mámlekettiń tálim tarawındaǵı siyasatınıń baslı baǵdarlarınan biri bolıp tabıladı.

Balanı mektepte tabıslı tálim alıwǵa tayarlaw ushın olarǵa ana tiliniń barlıq baylıqların iyelep alıwǵa tiyisli shárt-sharayatlardı jaratıw zárúr. Bala sóylewiniń rawajlanıwı onıń hár tárepleme sana-sezimine, salamat hám tetik ósiwine, ádep-ikramlılıq sıpatlarına oqıw baǵdarlamasın tolıq ózlestiriwdi támiyinleniwine, oqıw–metodikalıq ádebiyatlardıń zaman talabına sáykesligine baylanıslı. Bul máseleler mektepke shekemgi tálimde óz sheshimin tabıwı hám balalardıń óz ana tilinde tuwrı, mádeniyatlı sóyley alatuǵın etip tárbiyalawǵa qaratılıwı zárúr.

Ámelge asırılıp atırǵan reformalardıń, mektepke shekemgi tálim hám tárbiya tarawınan baslanıwı globallasıw dáwirinde balalar tárbiyasında eń tiykarǵı buwın esaplanǵan mektepke shekemgi tálim sistemasınıń jámiyetimiz turmısındaǵı ornınıń júdá áhmiyetli ekenligin názerde tutadı.

Qaraqalpaq awızeki dóretpeleriniń úlken bir tarawın naqıl-maqallar quraydı. Naqıl-maqallar xalıqtıń neshshe mıń jıllar dawamında qásterlep rawajlandırıp, atadan balaǵa ótkerip kiyatırǵan hasıl dúnyası. Oǵan ózleriniń kóp jıllıq miynet tájiriybeleri menen ádiwli oy-pikirlerin sińirip, danalıq tapqırlıqtıń úlgisi etip jetilistirgen. Kópshilik sóz sheberleriniń oy eleginen ótip shıńlanıp barıp shıqqanlıqtan tili shiyrin, oǵada kórkem xalıq danalıǵınıń qaymaǵı bolıp keledi.

Naqıl-maqal qollanbay sóyleytuǵın adam joq, «Sózdiń kórki naqıl», «naqıldı bir aytpasa aqılsız aytpaydı, aqıllı adam áńgimesin naqılsız aytpaydı», Sózdiń bánt basarı dáliyili sıpatında qollanıp, kúndelikli sóylew tájiriybesine tereń sińip tamırlasıp dástúrge aylanǵan [2:152].

Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarında: jaqsılıq penen jamanlıq, dos penen dushpan, ashshı menen dushshı - usaǵan tolıp atırǵan turmıs táshwishleri salıstırılıp sóz etiledi.

Qaraqalpaq xalqı ózleriniń tariyxıy turmıs tájiriybelerine tiykarlana otırıp, keleshek áwladqa úlgi bolarlıqtay moral normaların dóretken. Xalıq danalıǵında júris, turıstıń normaların úyrenip, sadalardı sanalılıqqa, ádep ikramlılıqqa tárbiyalawshı mektep sıpatında kózge túsedi. "Bolayın deseń ádepli, xosh qılıqqa ádetlen,"-degenge usaǵan artıq kemi joq danalıq hasıl sózlerine kóz tikpey óte almaymız.

Jas balalar ushın kóplegen naqıl-maqallar kúndelikli turmıs táshwishleri waqıyalar, jıl máwsimleri, miynet, diyxanshılıq, ata-ana, tuwǵan-tuwısqanlar, watan, doslıq, den-sawlıq, tazalıq haqqında dórelgen. Ásirese, balalarǵa naqıl-maqallar tárbiyashınıń tájiriybesinen kelip shıǵıp, naqıl-maqallardıń mazmunın hám mánisin balalarǵa tereńirek túsindiriwlerimiz kerek.

Naqıl-maqallardı túsiniw qábileti, yaǵnıy tıńlay alıw, mazmunlarına túsiniw, ápiwayı múnásibet bildire alıw, sorawlarǵa juwap beriw balalarda 3-4 jastan baslap qaliplesedi.

Bul jaslarda balalarǵa túsinikli, qısqa aytılatuǵın naqıl-maqallardı úyretip barǵan maqul.

Hár qanday sóylew ámeliyatı balalardıń sóylewın ósiredi. Sebebı, tılde onnan paydalanıw processınde ıyelew múmkın. Tárbıyashı hám úlkenlerdıń sóylewi, qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalların tıńlawı, uyreniwi balaǵa dógerek átıraptaǵılar menen qarım-qatnasta sóylew tılinen payda-lanıw kónlıkpesın payda etedı.

Sonlıqtan balalarǵa:

1. Miynet haqqındaǵı naqıl-maqallar
2. Diyxanshılıq haqqındaǵı naqıl-maqallar
3. Ata-ana, tuwǵan-tuwısqanlar arasındaǵı qarım-qatnaslar (násiyat) haqqındaǵı naqıl-maqallar
4. Watan, el-xalıqın súyiw, awızbirshilik, doslıq haqqındaǵı naqıl-maqallar
5. Den sawlıq, tazalıq hám azıq-awqatlar haqqındaǵı naqıl-maqallar
6. Jıl máwsimleri hám tábiyat kórinisleri haqqındaǵı naqıl-maqallardı aytıwı hám olardıń mánisin túsiniw kónlikpelerin iyelewi, balalardıń sóylew tili baylıǵınıń rawajlanıwında naqıl-maqallardıń ornı ayrıqsha.

1.Miynet haqqındaǵı naqıl-maqallar

Erinshektiń eki dostı bar,
Biri uyqı, biri kúlki
Adamnıń qolı – gúl,
Mańlaydıń teri – nur.
Miynet penen er kógerer,
Jamǵır menen jer kógerer.
Kóz qorqaq, qol batır
Miynettiń túbi ráhát
Háreketke bereket hám t.b [3.4]

2.Diyxanshılıq haqqındaǵı naqıl-maqallar

Jer aydasań gúz ayda,
Gúz aydamasań júz ayda.
Ne ekseń, sonı orarsań.
Ósken terektiń tamırın shappa. [3:14]

3.Ata-ana, tuwǵan-tuwısqanlar arasındaǵı qarım-qatnaslar (násiyat) haqqındaǵı naqıl-maqallar:

Ananıń kewli balada,
Balanıń kewli dalada.
Atańa ne qılsań,
Aldıńa sol keledi.
Ata menen bala,
Gúl menen lala.
Bolar bala bes jasınan belgili. [3:113]

4.Watan, el-xalıqtı súyiw, awızbirshilik, doslıq haqqındaǵı naqıl-maqallar:

Jeri baydıń eli bay.
Eldi súygen, elge dos.
Watan kúnnen sulıw,
Altınnan qımbat.
Watansız adam,
Baxıtsız búlbil. [3:191]

5.Den sawlıq, tazalıq hám azıq-awqatlar haqqındaǵı naqıl-maqallar:

Den sawlıq tereń baylıq.
Erte jatıp erte tur,
Bádeniń bolsın salamat. [3:184]

6. Jıl máwsimleri hám tábiyat kórinisleri haqqındaǵı naqıl-maqallar

Qılıshın súyrep qıs keledi.
Qıstıń qırawlı kúni.
Saw boladı adamnıń deni.
Ópepek keldi – jaz boldı.
Ǵaz kelgeni, jaz kelgeni.
Báhár – qıstıń azıǵı. [3:228-229]

Kórip atırǵanımızday, qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları oǵada kóp tematikaǵa iye. Onda xalqımızdıń turmısınıń hámme tárepleri óz sáwleleniwin tapqan. Naqıl-maqallar oǵada sulıw, kórkem, tereń mánili gózzal bolıp balalar yadında tez-hám tereń qaladı.

Bul naqıl-maqallar arqalı balalarımızdıń oy-órisi keńeyedi. Sózlik baylıǵı artadı, dúnyaǵa kóz qarası tereńlesedi, sóylew sheberlikleri kórkemlesedi. Ata-babalarımızdıń «Balanı jastan», «Bolar bala bes jasınan belgili»,-degen pikirlerine qosıla otırıp, kishkene perzentlerimizdiń til baylıǵı hám sóylew mádeniyatın ósiriw ushın xalqımızdıń naqıl-maqallarınan hár tárepleme paydalanıwımız zárúr.

Ádebiyatlar

1. Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi.
2. Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. –Н.: 1979.
3. Халық қарақалпақ фольклоры- нақыл-мақаллары.

РЕЗЮМЕ. Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishda qoraqalpoq xalq maqollarining o‘rni, odob-axloq sifatlarining va estetik tarbiyani olib borishdagi zarurligi haqida so‘z boradi.

РЕЗЮМЕ. В статье определяется значение и место каракалпакских народных пословиц и поговорок в развитии речи детей дошкольного возраста, в воспитании и формировании у них нравственных и эстетических качеств.

SUMMARY. The article defines the meaning and place of Karakalpak folk proverbs and sayings in the development of the speech of preschool children, in the education and formation of their moral and aesthetic qualities.

QARAQALPAQ XALQÍNÍŃ HÁREKTLI OYÍNLARÍN ÓTKERIWDE ÓZINE SAY ÓZGEShELIKLERI

R.Shılmanov – *erkin izleniwshi*
T.N.Qori-Niyaziy atındaǵı Ózbekstan pedagogika ilim izetrlew institutınıń Qaraqalpaqstan filialı

Tayanch so'zlar: urf-odat, tarix, folklor, musiqa, pedagogika, tarbiya, sport, harakatli o‘yinlar.
Ключевые слова: традиция, история, фольклор, музыка, педагогика, воспитание, спорт, подвижные игры.
Key words: tradition, history, folklore, music, pedagogy, education, sports, outdoor dames.

Xalqımızdıń mıń-mıń jıllarda basıp ótken tariyxıy jolında tájiriybe hám sınawlardan qayta-kayta ótip, jetilisken kóriniske kelip bizlerge shekem jetip kelgen balalar folklor oyınlarınıń mazmun jónelislerine qarap tómendegi túrlerge bóliw múmkin.

1. Máwsimlik balalar folklor oyınları: Dáslepki báhár, jaz qıs máwsimlerinde oynalatuǵın balalar folklor oyınları.

2. Bayramlarda oynalatuǵın folklor oyınları: úrp-ádetler, bázimler, hár túrli bayramlarda oynalatuǵın oyınlar.

3. Miynet penen baylanıslı balalar folklor oyınları: «Jerdi súriw hám tapqa keltiriw», «Egin egiw», «Qawın-qawın», «Erik qaǵıw». «Qawın seyili». «Yanshıq», «Xosh-xosh». «Shurrey-shurrey», «Sıyır sawdı», «Túye qaytarıw», «At suwgarıw» hám taǵı basqalar.

4. Shańaraq úrp-ádetlerine baylanıslı balalar folklor oyınları: «Miyman-miyman», «Kelin túsiriw», «Kelin-kúyew», «Ana-bala», «Awqat pisiriw», «Úy bezew», «Quwırshaq oyını», «Nan jabıw», «Háyiw-háyiw», «Besik bezew», «Besikke bólew» hám taǵı basqalar.

5. Fizikalıq hárekеtli balalar folklor oyınları: «Quwıspaq», «Kes-kes», «Kórpe jawıldı», «Ziyrek», «Ǵaz-ǵaz», «Toptı quwıp jet», «Aq súyek», «Top-tas», «Sınıw», «Shıqıldaq», «Júgiriw», «Zuw-zuw», «Aq terekpe-kók terek». «Eshek mindi», «Láńgi», «At oyını», «Qız quwdı» hám taǵı basqalar.

6. Logikalık balalar folklor oyınları: jańıltpashlar, jumbaqtı tabıw oyınları, aytıslar, soraw-juwaplar, oylap tap, aqıldı shınıqtırıw, shamalawlar hám taǵı baskalar.

7. Haywanatlar hám tábiyat kubılısları menen baylanıslı balalar folklor oyınları.

8. Ermeklew balalar folklor oyınları.

9. Muzıka oyınları.

Oyın-tariyxıy tiykar tapqan waqıya, óz betinshe islew túri, insanǵa sáykes bolıp esaplanadı. Oyın barısı hár túrli: oyınshıqlar menen oynalatuǵın balalar oyınları, stol oyını, sheńber bolıp oynalatuǵın oyın, hárekеtli oyınlar, sport oyınları.

Oyın óz-ózligin biliw quralı, onıń kúlki, dem alıw, fizikalıq hám ulıwmalıq tárbiya quralı, sport quralı bolıwı múmkin.

Oyın mádeniyatı elementi esabında jámiyettegi barlıq mádeniyat túrleri hám adamlardıń hár túrli talapları menen rawajlanadı: oyın-kúlki, dem alıwda, ruwxıy, aqılıy hám fizikalıq kúshtiń rawajlanıwında úlken orın iyeleydi.

Oyın barısı-tek ǵana mádeniyattıń bir elementi emes yaǵnıy balalar hám óspirimlerdi tárbiyalawda da paydalı qural bolıp esaplanadı. Ol hár dayım maqsettegi gózlengen hám túrli maqsetli joldı hámde tiykarlanǵan háreket penen ózine say ózgeshelikti kórsetip turadı. Oyın barısında ásirese balalıq dáwirinde kóbirek miynet penen ulıwmalıqqa iye boladı. Biraq, oyın waqtında ómirdegi talaplardı qandırıw ushın materiallıq baylıqtı payda ete almaydı.

Oyın-júdá quwnaq hám yoshlıdur, sonıń ushın ol jaslar hám balalar menen tárbiyalık jumıs alıp barıwda úlken baylıq bolıp esaplanadı. Oyınnıń túrli úlken hám kishi jastaǵılar arasınla, ásirese óspirimler hám balalar arasında eń keń tarqalǵan bul hárekеtli oyınlar bolıp esaplanadı. Olar bolsa usı oqıw qollanba pániniń tiykarı bolıp esaplanadı.

Hárekеtli oyınlardıń ózine say ózgesheligi onıń mazmunın hárekettiń rolin anık kórsetip beriw esaplanadı (juwırıw, sekiriwler, ılaqtırıw, ótiw, toptı uzatıw hám uslap alıw, qarsılıq kórsetiw hám basqalar). Bul oyınlar hárekеtleniw hám onıń mazmunın (teması, ideyası) dálillep beredi. Ol oyında qoyılǵan maqsetke erisiw jolında hár qıylı qıyınshılıqlardı, tosıqlardı jeńip ótiwge baǵdarlanadı.

Hárekеtli oyınlardı oynawshılar ózleriniń qálewi boyınsha úyrenedi, belgili maqsetke shártli túrde erisiwge baǵdarlanǵan, ózinde sanalı túrde issheńlikke tiykarlanǵan boladı. Oynawshılardıń maqsetke erisiwinde belsene háreket talap qılınadı, onı oynawshılardıń ózleriniń oylap tabıwına hám iskerligine baylanıslı boladı (nıshanǵa tez júgirip barıw, nıshanǵa tez atıw, qarsılasına tez hám epshillik penen jetip alıw yamasa onnan ozıp ketiw hám taǵı basqalar).

Oyınnıń metodikalıq tárepten ózine tán qásiyeti onıń mazmunı hám formasına baylanıslı. Hárekеtli oyınlar metodikalıq tárepten:

a) janlılıǵın;

b) shegaralardan qaǵıyda boyınsha maqsetke erisiwde erkin háreket etiw;

d) qaǵıydaǵa say túrde dóretiwshilik intalılıq penen háreket etiw;

e) oyınlardaǵı ayrıqsha rollerdi orınlap, onıń mazmunına saylıǵı, oyın qatnasıwshıların jámááttegi málim dárejede óz-ara múnásibeti ornatıladı;

f) tosattan oyında ózgerip qalıw jaǵdayı, bul oyınshılardan iskerlikti, tez reakciyanı talap etedi;

g) oyındaǵı jarıs elementleri oyınǵa tásirsheńlikti óshiredi hám kúshti tolıq sarıp etiwdi talap etedi;